

TYPOLOGIE EN HEURISTIEK
VAN DE BRONNEN
VOOR DE GESCHIEDENIS VAN DE
MIDDELEEUWEN

TIPOLOGIE EN HEURISTIEK
VAN DE BRONNEN
VOOR DE GESCHIEDENIS VAN DE
MIDDELEEUWEN

Steven Vanderputten -
Jelle Haemers - Tim Soens -
Jeroen Puttevils

CAMPUS HANDBOEK

ACADEMIA
PRESS

D/2022/45/294 - ISBN 9789401486705 - NUR 684

Vormgeving cover: Studio Lannoo
Vormgeving binnenwerk: bvba Le Pur et l'Impur
Vijfde editie, 2022

© De auteurs en Academia Press, Gent, 2022
Uitgeverij Academia Press maakt deel uit van Lannoo Uitgeverij,
de boeken- en multimediativisie van Uitgeverij Lannoo nv

Alle rechten voorbehouden.

Niets van deze uitgave mag verveelvoudigd worden en of
openbaar gemaakt, door middel van druk, fotokopie,
microfilm, of op welke andere wijze dan ook, zonder
voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Uitgeverij Academia Press
Coupure Rechts 88
9000 Gent
België

www.academiapress.be

INHOUDSTAFEL

WOORD VOORAF	9
1. INLEIDING	11
2. GESCHREVEN BRONNEN UIT DE MIDDELEEUWEN: GEEN VANZELFSPREKENDHEID	17
2.1 Over de orale tegenhanger van het geschreven woord	17
2.2 Een ongeletterde, ‘pre-geletterde’ of ‘post-geletterde’ samenleving?	19
2.3 Latere tendensen	27
2.4 Bewaring van de bronnen	38
3. TYPOLOGIE VAN MIDDELEEUWSE GESCHREVEN BRONNEN	41
3.1 De verhalende bronnen	42
3.1.1 Geschiedschrijving	43
3.1.2 Afgeleiden en emulaties van de antieke historiografie	68
3.1.3 Originele middeleeuwse genres	73
3.1.4 Hagiografische bronnen	77
3.2 Juridische bronnen	81
3.2.1 Normatieve bronnen	81
3.2.2 Rechtspraak	93
3.2.3 Oorkonden	100
3.3 Administratieve en boekhoudkundige bronnen	110
3.3.1 Statische bronnen	110
3.3.2 Dynamische bronnen	120
3.4 Andere brontypes	138
3.4.1 Politieke traktaten	138
3.4.2 Wetenschappelijke geschriften	140
3.4.3 Schriftvormen uit de christelijke geloofspraktijk	142
3.4.4 Eedformules	142
3.4.5 Pamfletten en aanplakbrieven	143
3.4.6 Lieder	145

4. BEKNOPT OVERZICHT VAN HULPINSTRUMENTEN VOOR DE STUDIE VAN DE MIDDELEEUWEN	149
4.1 Handboeken	149
4.2 Woordenboeken	150
4.2.1 Verklarende woordenboeken	150
4.2.2 Vertalende woordenboeken	151
4.2.3 Dialectkunde	152
4.2.4 Woord- en handboeken voor toponymie en cartografie	153
4.3 Bibliografieën	158
4.3.1 Lopende bibliografieën	158
4.3.2 Retrospectieve bibliografieën	163
4.3.3 Elektronische full-textcollecties	166
4.3.4 Belangrijke tijdschriften voor de mediëvistiek	168
4.4 Bronnenrepertoria	169
4.4.1 Bronnenrepertoria per regio - nationale ondernemingen	169
4.4.2 Bronnenrepertoria per type	170
4.5 Archiefgidsen	182
4.5.1 Wereldwijd	182
4.5.2 Nederland	182
4.5.3 België	183
4.6 Collecties van uitgegeven bronnen	186
4.6.1 Hagiografische en kerkhistorische bronnen	186
4.6.2 Nationale bronnenreeksen	188
4.7 Specifieke zoekinstrumenten en hulpwetenschappen	199
3.7.1 Biografie, genealogie en prosopografie	200
3.7.2 Heraldiek en Zegelkunde	204
3.7.3 Metrologie	206
3.7.4 Numismatiek en muntgeschiedenis	208
3.7.5 Chronologie	211
4.8 Digitale bronnen en methodes	213

WOORD VOORAF

Dit handboek is een samenwerking van docenten middeleeuwse geschiedenis aan de Universiteit Gent, de KU Leuven en de Universiteit Antwerpen. Sinds jaar en dag wordt er onder verschillende benamingen een zeer gelijkaardig vak gedoceerd aan studenten die inzicht willen krijgen in de typologie en heuristiek van de bronnen voor de studie van de middeleeuwen. De verregaande specialisatie binnen het wetenschappelijke bedrijf maakte het noodzakelijk en uitdagend om de expertise van vier, in zeer verschillende domeinen werkende onderzoekers samen te brengen. Op die manier garandeert dit handboek dat geïnteresseerden een zo breed mogelijk inzicht in de typologie van de middeleeuwse bron en de heuristiek van de mediëvistiek krijgen aangereikt.

De auteurs benadrukken dat dit boek in de eerste plaats bedoeld is als instrument bij de colleges en als beknopt gebruiksinstrument voor studenten geschiedenis. Weliswaar kan elke geïnteresseerde in de middeleeuwse geschiedenis er terecht voor een eerste kennismaking met de bronnen die mediëvisten gebruiken om het verleden te bestuderen. Het is geenszins de bedoeling naslagwerken als dat van Van Caenegem, *Guide to the Sources of Medieval History/Introduction aux sources de l'histoire médiévale*, te vervangen. Het heeft enkel de ambitie om een toekomstige generatie historici vertrouwd te maken met de middeleeuwse bron, en hem/haar een kritische attitude aan te leren om middeleeuwse teksten te bestuderen. Niet meer, maar ook niet minder.

De auteurs danken hun collega's van verschillende universiteiten voor de bereidwillige medewerking bij de totstandkoming van dit handboek, dat een herziene versie is van de tekst die in 2019 (en voor de eerste keer in 2011) verscheen. In het bijzonder danken we Frédéric Croughs voor de talloze suggesties ter verbetering van dit werk.

De auteurs, voorjaar 2022

HOOFDSTUK 1

Inleiding

HOOFDSTUK 2

Geschreven bronnen uit de middeleeuwen:
geen vanzelfsprekendheid

HOOFDSTUK 3

Typologie van middeleeuwse geschreven bronnen

HOOFDSTUK 4

Beknopt overzicht van hulpinstrumenten voor de studie van
de middeleeuwen

1. INLEIDING

Dit handboek heeft tot doel studenten geschiedenis en geïnteresseerden in de middeleeuwse geschiedenis vertrouwd te maken met de voornaamste geschreven bronnen uit de West-Europese middeleeuwen en haar/hem te wijzen op de mogelijkheden en beperkingen van de studie van deze bronnen voor het historische onderzoek. Dit houdt vijf verschillende zaken in:

- In de eerste plaats gaat dit handboek over **bronnen**. Centraal in de behandeling van deze bronnen staan vragen die verband houden met hun ontstaan, overlevering, functie en potentieel voor het historische onderzoek. Het hoeft geen betoog dat een historicus in de eerste plaats geïnteresseerd is in wat de bronnen hem/haar vertellen. Dat impliceert dat teruggrijpen naar rechtstreekse getuigenissen uit de middeleeuwen onontbeerlijk is voor een geslaagd onderzoek. We beschikken vanuit die optiek dus over twee soorten bronnen, die ons respectievelijk rechtstreekse en onrechtstreekse informatie geven. Daarbij komen ook concrete problemen om de hoek kijken, zoals imitatie, vervalsingen, plagiaat en dergelijke.
- We behandelen enkel de **geschreven bronnen**. Archeologische, iconografische en materiële bronnen komen hier niet aan bod. In feite kunnen we stellen dat deze cursus zich dan ook concentreert op het potentieel dat teksten in zich hebben voor het onderzoek. Daarbij is een reflectie over de rol en het specifieke gebruik van het schrift als communicatiemiddel in de middeleeuwse samenleving noodzakelijk. We zullen onder andere zien hoe geschreven teksten allesbehalve neutrale informatiedragers zijn. In mindere mate behandelt dit boek ook literaire bronnen, zoals de dichtkunst, proza of zang. Daarvoor staan de mediëvist drie volumes van de *Geschiedenis van de Nederlandse Literatuur* ter beschikking.¹

¹ Namelijk twee volumes van Frits Van Oostrom over de literatuur tot 1400 (*Stemmen op schrift en Wereld in woorden*, verschenen in 2006 en 2013) en één van Herman Pleij over de periode tot ca. 1550 (*Gevleugelde woorden*, 2007).

- In deze cursus gaat het ook vooral om **brontypes**. Een typologie is een onderverdeling van een groep bronnen op basis van (een aantal) gemeenschappelijke kenmerken. We gaan dus na of er in het schriftgebruik van de middeleeuwer patronen onderscheiden kunnen worden. Welke soorten bronnen zijn er? Kan je spreken van bepaalde formele en intellectuele modellen die de auteurs hebben gebruikt, of schreven ze maar zoals het hen uitkwam? Wat is de rol van sociale, economische, politieke en geestelijke ontwikkelingen in de manier waarop mensen informatie op schrift stelden? Hoe heeft het type bron de inhoud geconditioneerd, en omgekeerd? Op deze vragen geeft dit boek een eerste antwoord.
- Daarnaast beperken we ons tot een **tijdperiode** die grosso modo de jaren 600 tot 1500 overspant. Die afbakening is echter niet absoluut: veel bronnen of brontypes dateren uit de antieke en laatantieke periode, terwijl een aantal doorgeleefd hebben in de vroegmoderne periode, tot het einde van het ancien régime of zelfs nog daarna. Andere zijn dan weer typisch middeleeuws, zoals hagiografische teksten. Rond 1200 is er een belangrijk breukmoment, zowel wat de aard van de bronnen, als de omvang van hun productie betreft.
- Onze bronnen zijn bijna uitsluitend **West-Europees**. In de eerste plaats zijn die bronnen voor ons het meest toegankelijk, zowel qua taal als qua bewaring in archieven en bibliotheken. In de tweede plaats zijn de middeleeuwen in feite alleen van toepassing op West-Europa. Hoe eurocentrisch en beladen de term ook is, we gebruiken hem nog steeds om de periode tussen de laatantieke periode en de vroegmoderne tijd aan te duiden. Alleen al de enorme verschillen in West-Europa (denk maar aan het verschillende tijdstip waarop de renaissance aanvangt in verschillende delen van Europa) maken duidelijk dat er daarbuiten (bijvoorbeeld in de islamwereld) weinig sprake kan zijn van ‘middeleeuwen’ als een relevante periodisering.

Dit boek behandelt uitvoerig de verschillende brontypes die in West-Europa courant waren. Daarnaast geven we een overzicht van de verschillende repertoria, bibliografieën en databanken van inventarissen die er beschikbaar zijn voor het onderzoek naar de middeleeuwen. Wellicht is het nuttig even aan te halen wat we onder deze begrippen verstaan:

- Een bron: Oorsprong van informatie. Iets/iemand die gegevens verschaft over een bepaalde toestand of aangelegenheid. Het is een tekst, een persoon of een voorwerp die de onderzoeker in principe rechtstreeks inlicht over de tijd die hij/zij bestudeert. Ruim genomen is een bron dus ongeveer in

dezelfde tijd ontstaan als het feit waarover bericht wordt of de mening die ze vertolkt. Hierop zijn er echter een groot aantal uitzonderingen (bijvoorbeeld een achttiende-eeuwse kopie van een verloren twaalfde-eeuws handschrift).

- Een werk of studie: Gemeenzaam aangeduid als ‘literatuur’. Een studie is een werkstuk waarin een historicus de beschikbare bronnen over een onderwerp heeft benut en verwerkt. Er zijn vele vormen: de belangrijkste zijn monografieën over welbepaalde, niet te uitgebreide onderwerpen, en wetenschappelijke artikels in historische tijdschriften en verzamelbundels.
- Een bronnenuitgave is een wetenschappelijke uitgave van een middeleeuwse tekst. Er bestaan twee soorten bronnenuitgaven: diplomatische en kritische.
 - > Filologen bedienen zich het meeste van **diplomatische uitgaven**, die een middeleeuwse tekst weergeven zoals hij kan worden aangetroffen in een bepaald handschrift, waarbij spelling, interpunctie, woordsplitsing en dergelijke gerespecteerd worden zoals de scribent in kwestie ze heeft toegepast.
 - > Historici kiezen meestal voor **kritische uitgaven**, waarin wordt gestreefd naar een reconstructie van het origineel van een middeleeuwse bron. Daarbij wordt gebruik gemaakt van moderne interpunctie, hoofdlettergebruik en dergelijke - de oorspronkelijke spelling wordt daarentegen behouden. In het voetnotenapparaat worden de belangrijkste varianten en bijzonderheden uit de handschriftelijke traditie vermeld (lettervoetnoten), naast een aantal historische nota's die toelichting geven bij personen, plaatsen, gebeurtenissen en andere, niet meteen herkenbare vermeldingen (cijfervoetnoten). Een kritische uitgave wordt ook meestal ingeleid door een wetenschappelijk hoofdstuk, waarin problemen als datering, auteurschap, ontstaanscontext en handschriftelijke traditie worden besproken. De Koninklijke Commissie voor Geschiedenis bepaalt de regels voor kritische uitgaven van historische documenten in België (zie <http://commissionroyalehistoire.be/>).

et pro commutatione earum sibi quaedam altaria aequè in perpetuum possidenda condonari; quod libenti animo consensit cartamque de commutationis mutuae largitione, ut subiectum est, confirmavit!

9.^a De obitu domni Roderici abbatis.

Tandem igitur, etsi ex multis memorabilibus quae laudabiliter peregit pauca sint dicta, 5
post animarum sibi commissarum correctionem, post felicem huius vitae conversationem,
1042. post fidelem huius loci administrationem, anno incarnati Verbi 1042^a, sui vero regimi-
101.9. nis 22, 7. Idus Iulii moritur, et intrantibus basilicam maiorem ab australi plaga ad sinistram
sepelitur, hoc epitaphio tumulo eius superscripto:

Epithaphium^c.

Ut virgo plange, Sithiensis grex miserande! 10
Plorans dic: Heu me, heu, pater et domine!
Heu! pastor celebris, heu! consilium probitatis!
Ut pater alte iaces, summa sophia lates.
Carrus et auriga gregis huius et Israhelita 15
Verus et absque dolo, heu! Roderice pater;
Qui modicus mundi, modicos nos nobilitasti!
Ecce redimus ad id, te quia terra tegit.
O te plorandum magis! at nos funera tantum
His tua curemus, det tibi leta Deus! 20

10.^a De successore eius domno Bovone abbate.

Successor itaque eius virtutumque animi in divino cultu Bovo egregius imitator efficitur, vir adprime liberali litterarum scientia eruditus et sub monastica religione a primeva etate nutritus.

11.º Qui inter caetera virtutum suarum opera preclara ecclesiam huius loci incendio 25
concrematam a fundamentis reedificare cepit, sed, quamquam magna ex parte sublimatam, morte tamen preventus, imperfectam reliquit.

1050. 12.º In² cuius restauratione basilicae adeo ei gratia divina astitit, ut sub capitaneo altari,
dum illud everteret, corpus sanctissimi patris nostri Bertini, ubi a beato presule Folquino
reconditum³ ducentis et eo amplius annis latuerat, reppererit et repertum, astante specta- 30
bilibum personarum utriusque sexus innumera multitudine, attestantibus etiam signis, hono-
rifice levaverit elevationisque sollemnem diem celebrandam omnibus annis 6. Nonas Maii
instituerit. Quo quoque tempore forensium negotiorum nundinae inibi celebrantur ex more.
Qualiter ergo eadem inventio inventique sancti elevato elevationisque sollemnis institutio
sit gesta, quam decenter sit ordinata, quam prudenter effectui mancipata, commentariolo 35
ab eodem viro accurato eloquio exinde composito scire volentibus per ordinem patet.
Facta est autem inventio inventique sancti elevato elevationisque sollemnis institutio
1052. regiminius quoque ipsius 9. anno, comite Balduino Insulano in Flandria principante, in
Francia rege Henrico regnante, papa Leone apostolicae sedi presidente. Nec adhuc his
contentus vir Deo dignus, cum vivens salus esset presentium, ut etiam mortuus fieret futu- 40
rorum, Romam, mundi dominam, nuntios misit cartamque de libertate loci sibi commissi
et de substituendis abbatibus communi vel certe saniori fratrum consilio auctoritate Victoris
papae sub excommunicationis anathemate confirmari fecit⁴.

13.º De altercatione facta inter abbatem Bovonem et Gerbodonom
advocatam. 45

His ita dispositis, non multo post tempore inter domnum Bovonem abbatem et ad-
vocatum huius loci Gerbodonom his gravissima exoritur. Siquidem advocati interest officii

a) ante haec incuria librarii scriptum est in cod. cap. 13. cum privilegio sequente Balduini comitis, quod et in indice capitulum
tam ante hoc caput notatur: 7. Exemplar cartae de libertate Arkas; reatum ordinem resituit T.; numerus deest c.; X. G.
b) mill. quadrag. tercio T. c) deest T. d) numerus deest c.; XI. G. e) hic numerus capituli ponendus est secundum 50
indicem; sed nec rubra nec numerus in c. f) nativitas T. g) hoc caput cum sequente privilegio iam supra ante
cap. 8. incuria librarii scriptum est in c.; v. n. a.; unde miniatur in marg. nolavit: Hic deest privilegium Balduini Insulani,
require in IIII. folio ad istud signum †. Numerus deest in c.

1) Data est charta a. 1026; Guérard p. 175. 2) Haec multis verbis ab ipso Bovone narrantur, Inv. S. Bert.
13—18, 23—35, ex qua haec noster excerpsit. 3) Cf. Folwin. c. 58. 4) Data a. 1057, Mai 13; Jaffé nr. 3311. 55

Een voorbeeld van een kritische editie uit de Monumenta Germaniae Historica (Scriptores XIII, editie van de kroniek van Simon van Sint-Bertijns, circa 1095-1035). Let op het dubbele notenapparaat: letternoten voor varianten en andere formele aspecten van de overgeleverde handschriften, cijfernoten als verklarende noten.

- Een repertorium: systematisch (alfabetisch, thematisch, chronologisch) gerangschikte lijst van bronnen over een bepaald onderwerp, uit een bepaalde periode.
- Een bibliografie: systematisch (alfabetisch, thematisch, chronologisch) gerangschikte lijst van studies (artikels, boeken) over een bepaald onderwerp.
- Een catalogoog of catalogus: een systematisch overzicht van publicaties die in een bepaalde bibliotheek of instelling worden bewaard.
- Een inventaris: een systematisch overzicht van de bronnen die in een bepaald archief worden bewaard.
- Een databank: een verzameling van gegevens. Databanken kunnen zowel een analoge (op papier) als een digitale (eventueel online) vorm aannemen.

Meer lezen: R.C. Van Caenegem, *Introduction aux sources de l'histoire médiévale: typologie, histoire de l'érudition médiévale, grandes collections, sciences auxiliaires, bibliographie*, Turnhout, 1997; H.W. Goetz, *Proseminar Geschichte: Mittelalter*, Stuttgart, 2014³; J. Rosenthal, *Understanding medieval primary sources. Using historical sources to discover medieval Europe*, Londen, 2012.